

prof. Aleksandra Gliszczyńska-Grabias¹

Polska Akademia Nauk, Instytut Nauk Prawnych; Poznańskie Centrum Praw Człowieka
(ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0578-6669>).

„Stara” i „nowa” demokracja walcząca jako jedna z wartości europejskich

Słowa kluczowe: demokracja walcząca, zakaz nadużycia praw, partie polityczne, wolność wypowiedzi, wolność zrzeszania się, Republika Federalna Niemiec, Trybunał Konstytucyjny Rumunii

Koncepcja *militant democracy* – demokracji walczącej (tłumaczonej również jako demokracja obronna) i jej praktyczne wykorzystanie są dziś integralną częścią systemu rządów demokratycznych w Europie. Zaproponowana przez uciekiniera z nazistowskich Niemiec, żydowskiego prawnika i politologa Karla Loewensteina, opisywała „środki bezpieczeństwa”, jakie państwo powinno stosować wobec wrogów demokracji, dążących do zniszczenia demokratycznego porządku prawnego za pomocą instrumentów oferowanych w jego ramach. Owymi środkami bezpieczeństwa były przede wszystkim przepisy prawa pozwalające na ograniczenie niektórych praw i wolności jednostek oraz grup, jak również rozwinięte na przestrzeni dekad upływających od zakończenia II wojny światowej całe instrumentarium politycznych sposobów powstrzymania sił antydemokratycznych przed przejęciem władzy.

Demokracja walcząca od początku implikowała jednak także podstawową kontrowersję i wyzwanie, w jaki sposób demokracja może chronić się przed tymi, którzy dążą do jej zniszczenia, nie podważając jednocześnie swojego demokratycznego charakteru. Posługując się metaforą samego Loewensteina, należałoby zapytać, w jaki sposób demokracja może powstrzymać się od demokratycznego fundamentalizmu, który zamienia ją w konia trojańskiego, dzięki któremu wróg wkroczy do miasta. Niniejszy artykuł poświęcony jest wprowadzającym refleksjom nad możliwymi kierunkami koniecznej, jak się wydaje, redefinicji tej koncepcji, uwzględniającej nierozzerwalne relacje między warstwą polityczną, społeczną i prawną funkcjonowania dzisiejszych demokracji. W jego pierwszej części wskazano „starych” i „nowych” wrogów demokracji, przechodząc następnie do omówienia przypadku Niemiec jako kraju zmagającego się z politycznymi i prawnymi dylematami wokół delegalizacji partii skrajnie prawicowych. W kolejnej części zaprezentowano wybrane, innowacyjne instrumenty demokracji walczącej. Artykuł kończy podsumowanie.

1. Istota demokracji walczącej

Militant democracy – demokracja walcząca, obronna, zdolna do samoobrony², jako koncepcja została zaproponowana przez

Loewensteina w dwuczęściowym artykule opublikowanym w USA w 1937 r.³ W swojej pracy przedstawił on proces i sposoby dochodzenia do władzy ustroju faszystowskiego poprzez

1 Artykuł ten powstał na podstawie badań prowadzonych w projekcie badawczym SONATA BIS, finansowanym przez Narodowe Centrum Nauki (Demokracja walcząca: przyjaciel czy wróg demokracji w Europie? Ponowne przemyślenie stuletniej koncepcji, 2023/50/E/HS5/00442).

2 Jak zauważa Z. Kmiecik, tłumacząc różne tłumaczenia tego terminu: „(...) kontekst, w jakim zostały one użyte przez K. Loewensteina i – co więcej – nadal są używane, choć w innych niż niemal wiek temu realiach politycznych, społecznych i prawnych, zrodziły całkowicie naturalne dążenie do poszukiwania określeń lepiej wyrażających jego intencje. W doktrynie, publicystyce prawniczej i wypowiedziach osób ze świata polityki pojawiły się zatem takie

pojęcia, jak defensywna/broniąca się lub obronna demokracja (*defensive/defending democracy*, *Wehrhafte Demokratie*), demokracja «dobrze ufortyfikowana» albo bojowa («*well-fortified*», *battlesome democracy*), demokracja zasługująca na obronę (*democracy worth defending*) bądź demokracja zdolna do obrony. W piśmiennictwie można ponadto zetknąć się z frazą: *fighting democracy*. Już choćby tylko ta okoliczność (posługiwanie się odrębnym terminem oznaczającym walkę), nakazywałby traktowanie wyrażenia »demokracja walcząca« raczej jako skrótu myślowego zastępującego inne, bardziej opisowe i kontekstualne zwroty». Z. Kmiecik, *Militant democracy – problem recepcji doktryny Karla Loewensteina*, „Państwo i Prawo” 2025/6, s. 16–37.

3 K. Loewenstein, *Militant Democracy and Fundamental Rights*, cz. I–II, „The American Political Science Review” 1937/3–4 (XXXI), s. 417 i n.; s. 638 i n.

stopniowe pogrążanie porządku demokratycznego w chaosie i destrukcji skutkujących przejściem instytucji demokratycznych i – w konsekwencji – przejściem władzy. Zwracał przy tym szczególną uwagę na przemyślane mechanizmy nazistowskiej narracji propagandowej, posługującej się stałymi, utrwalanymi i przemawiającymi do emocji mas hasłami⁴. Opis rzeczywistości prezentowany przez Loewensteina w sposób niepokojący, pomimo wszystkich różnic, można w wielu wymiarach odnosić do współczesności⁵. Czy jednak takie same analogie można formułować pomiędzy tradycyjnymi, wskazywanymi w latach 30. XX w. środkami mającymi chronić demokrację a tymi możliwymi do zastosowania dziś? Czy może rację mają ci, którzy kwestionują powojenny „sukces” demokracji walczącej, postulując, by uznać, że koncepcja ta wyczerpała swój prodemokratyczny potencjał i należy ją zarzucić?

Jeden z przykładów pojawiających się w tym kontekście dotyczy historii uzgadniania i następnie implementowania do porządków krajowych postanowień decyzji ramowej Rady 2008/913/WSiSW z 28.11.2008 r. w sprawie zwalczania niektórych form i przejawów rasizmu i ksenofobii za pomocą środków prawno-karnych⁶. Stanowi ona, że państwa członkowskie UE muszą wprowadzić właściwe przepisy prawne i administracyjne dotyczące przestępstw na tle rasistowskim lub ksenofobicznym, a także różnych form negacjonizmu, w tym zaprzeczania Holocaustu. Proces ustalania treści tego instrumentu trwał latami, a różnice między państwami członkowskimi w kwestii aprobaty tego rodzaju instrumentów demokracji walczącej okazały się tak znaczące, że stopień wdrożenia decyzji jest dziś postrzegany raczej jako porażka i stracona szansa, nie zaś skuteczny środek ochrony wartości demokratycznego państwa prawa⁷.

Odrzucając radykalny postulat całkowitego odejścia od demokracji walczącej jako elementu współczesnych systemów demokratycznych, należy podjąć próbę głębokiego namysłu nad skutecznością środków stosowanych pod jej szyldem w dzisiejszych warunkach oraz nad zaproponowaniem jej możliwej redefinicji⁸. Aby próba taka okazała się skuteczna, konieczne jest jednak udzielenie odpowiedzi na podstawowe pytania, takie jak te: kto jest obecnie najbardziej niebezpiecznym wrogiem demokracji, na ile skuteczne są dziś tradycyjne metody stosowane w celu jej obrony, i wreszcie, kto ma być jej strażnikiem.

2. Starzy i nowi wrogowie demokracji

„Wrogowie demokracji”, których obawiał się Loewenstein, są oczywiście nadal obecni i aktywni. Choć ruchy otwarcie neonazistowskie nie mają dziś potencjału dla przejścia pełni władzy w żadnym z europejskich państw, niektóre z elementów

ich narracji, być może w złagodzonej formie, można dostrzec w przekazie określonych sił politycznych tzw. mainstreamu⁹. Jednocześnie pojawili się nowi wrogowie demokracji, różniący się znacznie od tych z czasów Loewensteina. Są oni trudniejsi do precyzyjnego zdefiniowania, a co za tym idzie – wskazania najbardziej skutecznych środków powstrzymania ich antydemokratycznego zaangażowania. Wydaje się natomiast, że do nich wszystkich, bez względu na to, którą generację „wrogów demokracji” reprezentują, można odnieść słowa Samuela Issacharoffa, wskazującego, że zagrażają oni demokracji zarówno poprzez to, co mogą próbować osiągnąć poprzez wybory i przejście demokratycznych instytucji, jak i poprzez to, do czego mogą sprowokować społeczeństwa demokratyczne, przekonane, że muszą odeprzeć określone, często wyimaginowane zagrożenie¹⁰.

Zasadniczo wskazać można, że „nowi” wrogowie demokracji¹¹, to: 1) aktorzy sterujący całym systemem propagandy, *fake news*, zmanipulowanego przekazu w mediach społecznościowych, którzy w coraz większym stopniu decydują o przebiegu i rezultacie procesów politycznych, w tym procesów wyborczych; 2) zmiany struktury społecznej w wielu państwach, w których coraz większą część społeczeństwa stanowią grupy wprost kontestujące demokratyczne wartości i zasady, takie jak: poszanowanie rządów prawa i praw człowieka, zakaz dyskryminacji ze względu na płeć, pluralizm religijny czy zakaz szerzenia nienawiści religijnej i rasowej; oraz 3) masowe ruchy populistyczne, przede wszystkim o charakterze nacjonalistycznym.

To dzisiejsze zagrożenie dla liberalnej demokracji w Europie, pochodzące od masowych sił populistycznych, które bardzo swobodnie korzystają z głównych instytucji demokratycznych, jest szczególnie niebezpieczne. Nie wzywają one bowiem do zniesienia demokracji konstytucyjnej, ale próbują na nowo zdefiniować samą istotę i znaczenie niektórych z najważniejszych środków demokracji walczącej, takich jak np. przepisy dotyczące mowy nienawiści. Demokracja nie jest dziś zagrożona przez małe, brutalne ruchy antydemokratyczne (jak neonaziszczyzna), ale raczej przez masowe siły polityczne, które twierdzą, że poprawią parlamentarną, liberalną demokrację, i które „uwodzą” miliony wyborców swoimi narracjami¹². W związku z tym stosowanie tradycyjnych metod demokracji walczącej, takie jak omówione w dalszej części tego artykułu zakazy funkcjonowania określonych ruchów i partii politycznych, może dziś przynosić skutki odwrotne do zamierzonych, ponieważ może przekonywać wyborców ruchów populistycznych, że ich podejrzenia co do podstępnej eliminacji ich przedstawicieli politycznych są uzasadnione: demokracja walcząca staje się wówczas pożywką dla teorii spiskowych.

Nowi wrogowie demokracji przynoszą ze sobą nowe problemy w obszarze ograniczania praw i wolności jednych w celu

4 Na temat koncepcji demokracji walczącej zob. m.in. A.S. Kirshner, *A Theory of Militant Democracy: The Ethics of Combatting Political Extremism*, New Haven–London 2014.

5 Na temat tych wymiarów zob. poszczególne eseje w książce: *The „Militant Democracy” Principle in Modern Democracies*, red. M. Thiele, London–New York 2009.

6 Dz.Urz. UE L 328, s. 55 – dalej decyzja ramowa.

7 L. Cajani, *Legislating History: The European Union and Denial of International Crimes* [w:] *Law and Memory: Towards Legal Governance of History*, red. U. Belavusau, A. Gliszczyńska-Grabias, Cambridge 2017, s. 129–148.

8 Na temat tych postulatów zob. w szczególności *Militant Democracy and Its Critics: Populism, Parties, Extremism*, red. A. Malkopoulou, A.S. Kirshner, Edinburgh 2019.

9 Zob. *AfD readmits two politicians excluded over Nazi-related remarks*, <https://www.theguardian.com/world/2025/feb/25/afd-readmits-two-politicians-excluded-over-nazi-related-remarks> (dostęp: 25.02.2025 r.).

10 S. Issacharoff, *Fragile Democracies: Contested Power in the Era of Constitutional Courts*, Cambridge 2015.

11 Na temat wskazanych i pozostałych „wrogów” demokracji zob. A. Schelder, *Rethinking Democratic Subversion* [w:] *The Routledge Handbook of Autocratization*, red. A. Croissant, L. Tomini, London–New York 2024, s. 19–36.

12 Szczegółowo na temat tego zjawiska zob. W. Sadurski, *A Pandemic of Populists*, Cambridge 2022.

uniemożliwienia niweczenia praw i wolności innych. Sfera przestrzeni internetowej, w tym przede wszystkim media społecznościowe i zasadniczy brak prawnych możliwości ich skutecznego regulowania (które nie powinny być mylone z cenzurą), to jedno z największych wyzwań w kontekście ochrony demokratycznych zasad i wartości. Z kolei funkcjonowanie antydemokratycznych, często religijnie ekstremistycznych grup, kontestujących choćby prawa mniejszości seksualnych lub nawołujących do nienawiści wobec innych mniejszościowych grup narodowościowych czy etnicznych, to wyzwanie ściśle połączone z regulacjami prawa antidyskryminacyjnego, stanowiącego jedno z największych osiągnięć współczesnej demokracji¹³. Ruchy populistyczne to natomiast zagadnienie najsilniej powiązane z prawem do reprezentacji politycznej i udziałem w procesie wyborczym, które same w sobie stanowią fundament demokracji.

3. Dylemat delegalizacji partii politycznych oraz przypadek Niemiec

Jednym z podstawowych narzędzi definiowanych jako element demokracji walczącej są prawne zakazy działalności tych organizacji i partii politycznych, które, ujmując tę kwestię szeroko, otwierają podważając wartości demokratyczne¹⁴. Zakazy te, w różnych formach, zapisane są najczęściej w konstytucjach państw. Na przykład w Polsce Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z 2.04.1997 r.¹⁵ zakazuje działalności partii, które odwołują się do „totalitarnych metod i praktyk działania nazizmu, faszystwu i komunizmu, a także tych, których program lub działalność zakłada lub dopuszcza nienawiść rasową i narodowościową, stosowanie przemocy w celu zdobycia władzy lub wpływu na politykę państwa albo przewiduje utajnienie struktur lub członkostwa”¹⁶. W Niemczech art. 21 ust. 2 Ustawy Zasadniczej Republiki Federalnej Niemiec z 23.05.1949 r. stanowi, że „Partie, które poprzez swoje cele lub zachowania swoich zwolenników zmierzają do naruszenia lub obalenia wolnościowego demokratycznego porządku ustrojowego albo zagrażają istnieniu Republiki Federalnej Niemiec, są sprzeczne z konstytucją. O sprzeczności z konstytucją orzeka Federalny Trybunał Konstytucyjny”¹⁷.

Te najbardziej charakterystyczne dla pierwszych lat praktycznego funkcjonowania demokracji walczącej środki – konstytucyjne i/lub ustawowe zakazy dotyczące różnych form stowarzyszania się uznanych za zagrożenie dla demokracji – dotykają jednocześnie sedna systemu demokratycznego, a mianowicie nieograniczonej konkurencji partii politycznych w procesie wyborczym¹⁸. Implikuje to również najbardziej wyraźny para-

doks demokracji walczącej: czy można „ograniczać demokrację” w imię samej demokracji? Co się stanie, jeśli w procesie ochrony przed rzeczywistymi lub wyimaginowanymi wrogami, często stanowiącymi po prostu polityczną konkurencję rządzących, system demokratyczny przestanie być demokratyczny?

Próbowano różnych strategii, aby zminimalizować negatywny wpływ takich zakazów na demokrację i kontrolować nadużywanie tych narzędzi. Jedną z nich było wyznaczenie granicy między zakazem działalności partii *ex ante* (uniemożliwiającym jej rejeestrację) a rozwiązaniem partii *ex post* (przy założeniu, że to drugie rozwiązanie jest bardziej dopuszczalne, ponieważ opiera się na twardych faktach wynikających z działań partii). Inną strategią było zezwolenie na istnienie partii politycznej, ale uniemożliwienie jej udziału w wyborach (co miało miejsce kilkukrotnie np. w Izraelu¹⁹). Kolejną strategią była minimalizacja możliwych negatywnych skutków demokracji walczącej poprzez powierzenie uprawnień do jej realizacji niezależnym organom (sądom powszechnym, trybunałom konstytucyjnym, komisjom wyborczym) w celu wyeliminowania głównych partii politycznych z procesu podejmowania decyzji dotyczących ich potencjalnych rywali.

Dylematy te, dotyczące „kanonicznej” metody demokracji walczącej, znalazły odzwierciedlenie w głośnej sprawie Refah Partisi przeciwko Turcji²⁰, w której Wielka Izba Europejskiego Trybunału Praw Człowieka podjęła wyzwanie dotyczące określenia istoty „demokratycznego charakteru państwa” w kontekście zakazu funkcjonowania partii politycznej. Według ETPC organizacja taka może promować zmianę prawa dotyczącego struktur prawnych i konstytucyjnych państwa pod dwoma warunkami: po pierwsze, środki wykorzystywane w tym celu muszą być legalne i demokratyczne; po drugie, sama proponowana zmiana musi być zgodna z podstawowymi zasadami demokracji. Innymi słowy, Trybunał uznał, że wszelkie próby zmiany szczególnego charakteru państwa są dopuszczalne, o ile nie zagrażają jego demokratycznemu charakterowi. Uznał, że świecki charakter Turcji, który Refah Partisi chciała znieść, stanowił integralną część tureckiej demokracji. Świeckość, zgodnie ze stanowiskiem ETPC, uniemożliwiała państwu manifestowanie preferencji dla konkretnej religii lub przekonań i stanowiła podstawę wolności sumienia oraz równości obywateli wobec prawa. Interwencja państwa w celu zachowania świeckiego charakteru ustroju politycznego musiała zatem zostać uznana za niezbędną w demokratycznym społeczeństwie. Stanowiła element demokracji walczącej²¹.

Szczególnie interesujący i istotny z prawnego oraz politycznego punktu widzenia jest przypadek Niemiec, rozpatrywany w kontekście najnowszych zdarzeń na niemieckiej scenie politycznej i w przestrzeni społecznej.

W Niemczech przepisy dotyczące zakazu działalności partii politycznych i stowarzyszeń zostały określone w ustawach

13 Komisja Europejska, *The Root Causes of Violent Extremism*, lipiec 2024, https://home-affairs.ec.europa.eu/whats-new/publications/root-causes-violent-extremism-july-2024_en (dostęp: 27.02.2026 r.).

14 A.K. Bourne, F. Casal Bértoa, *Mapping „Militant Democracy”: Variation in Party Ban Practices in European Democracies (1945–2015)*, „European Constitutional Law Review” 2017/2(13), s. 221–247.

15 Dz.U. Nr 78, poz. 483 ze zm. – dalej Konstytucja RP.

16 Art. 13 Konstytucji RP.

17 <https://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/konst/niemcy2011.html> (dostęp: 27.02.2026 r.).

18 Zob. A. Bourne, *Party Bans as an Instrument of Militant Democracy: Under What Conditions Do Democracies Actually Ban Parties in Practice*, Roskilde University, referat wygłoszony podczas 2018 Joint Sessions of Workshops organizowanych przez European Consortium for Political Research (ECPR), Nicosia, <https://ecpr.eu/Events/EventDetails/38106> (dostęp: 27.02.2026 r.).

19 Na temat systemu dopuszczalności „dyskwalifikacji” poszczególnych kandydatów i całych list wyborczych zob. w opracowaniu Y. Shany, A. Fuchs, *Disqualification of Knesset Lists and Candidates: Q&A*, The Israel Democracy Institute, aktualizacja: wrzesień 2022, <https://en.idi.org.il/articles/29669> (dostęp: 27.02.2025 r.).

20 Wyrok ETPC (Wielka Izba) z 13.02.2003 r., sprawy połączone 41340/98, 41342/98, 41343/98 i 41344/98, Refah Partisi (The Welfare Party) i in. przeciwko Turcji, HUDOC.

21 Interesującą i krytyczną analizę tego wyroku przedstawiono w P. Macklem, *Militant Democracy, Legal Pluralism, and the Paradox of Self-Determination*, „International Journal of Constitutional Law” 2006/3(4), s. 488–516.

zwykłych i częściowo uzupełnione sankcjami karnymi²². Ze względu na ich kluczową rolę w procesie demokratycznym wyłącznie Federalny Trybunał Konstytucyjny jest uprawniony do uznania partii politycznych za niezgodne z konstytucją lub do wykluczenia ich finansowania ze środków państwowych. Niemiecki kodeks karny²³ penalizuje ponadto rozpowszechnianie materiałów propagandowych i symboli takich partii i stowarzyszeń. Jak dotąd Federalny Trybunał Konstytucyjny uznał za niekonstytucyjne tylko dwie partie polityczne, obie w początkowym okresie istnienia Republiki Federalnej. Dwie kolejne próby uznania skrajnie prawicowej partii Nationaldemokratische Partei Deutschlands (NPD) za niekonstytucyjną zostały odrzucone. Chociaż prawicowo-populistyczna partia Alternative für Deutschland (AfD) została sklasyfikowana jako „ekstremistyczna” za prowadzenie działalności sprzecznej z demokratycznym porządkiem, co pozwala służbom wywiadowczym na sprawowanie nad nią kontroli, to obecnie wydaje się mało prawdopodobne, aby przed Federalnym Trybunałem Konstytucyjnym zakończyło się sukcesem postępowanie w sprawie jej delegalizacji. Natomiast znacznie częściej w Niemczech ustanawiany jest zakaz działalności określonych stowarzyszeń, którego wydanie leży zasadniczo w kompetencji ministerstwa spraw wewnętrznych danego kraju związkowego²⁴.

Federalny Trybunał Konstytucyjny zajmował natomiast stanowisko wobec organizacji skrajnych funkcjonujących wspólnie w Niemczech. Jedną z rozpatrywanych przez Trybunał spraw dotyczyła organizacji studenckiej z Bawarii, która została wpisana przez bawarski Urząd Ochrony Konstytucji na listę organizacji ekstremistycznych (w tym przypadku skrajnie prawicowych). Organizacja zaskarżyła wpis do sądu administracyjnego, a później złożyła skargę konstytucyjną. Skarga nie została przyjęta do rozpoznania, gdyż nie dopatrzono się naruszenia żadnej z wolności konstytucyjnych strony skarżącej²⁵. W decyzji odwołano się do decyzji dotyczącej NPD, z którą organizacja ta, jak wskazywał Urząd, miała powiązania. Trybunał podkreślał, że nie podjęto decyzji o delegalizacji NPD ze względu na jej znikomy potencjał czy siłę mogącą doprowadzić do przejścia rządów, i NPD pozostaje legalną partią polityczną, która podlega ochronie na mocy art. 21 niemieckiej ustawy zasadniczej. Jednocześnie w sposób jednoznaczny zdaniem Trybunału wykazano, że jest to partia, która wyraźnie reprezentuje poglądy

sprzeczne z niemiecką konstytucją. Z kolei w innej ze spraw skrajnie prawicowa partia polityczna Die Heimat (dawniej NPD) została wykluczona z państwowego systemu finansowania partii politycznych na sześć lat²⁶.

Również organy władzy wykonawczej są aktywnym uczestnikiem procesu identyfikowania zagrożeń dla demokracji. Nie zawsze pozostają one jednak skuteczne w kontekście doprowadzenia do rezultatu w postaci wyeliminowania bądź ograniczenia działań organizacji skrajnych (w tym przypadku o innym charakterze i profilu: przedsiębiorstw medialnych i prasowych). Niektórzy z ministrów spraw wewnętrznych federalnego rządu niemieckiego podejmowali decyzje w sprawie organizacji, których działalność budziła konstytucyjne wątpliwości. W przypadku dwóch z nich (Compact-Magazin GmbH oraz Compact Film GmbH) decyzje te zostały jednak uchylone przez sąd administracyjny. W zapadłym wyroku Federalny Trybunał Administracyjny potwierdził stanowisko Federalnego Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, zgodnie z którym zakaz działalności antydemokratycznych stowarzyszeń ma zastosowanie do przedsiębiorstw prasowych i medialnych oraz nie stanowi on automatycznej, niedopuszczalnej cenzury prewencyjnej. Ponadto Federalny Trybunał Administracyjny potwierdził, że Compact-Magazin GmbH narusza godność migrantów, a tym samym porządek konstytucyjny. Jednakże uznano, że narracja ta nie jest na tyle znacząca, aby uzasadniała zakaz funkcjonowania tego medium. W opinii Federalnego Trybunału Administracyjnego wiele z krytycznych lub wrogich wobec migracji wypowiedzi przytoczonych jako dowody uzasadniające ustanowienie zakazu można jednak również interpretować jako przesadną, ale ostatecznie dopuszczalną w świetle standardów ochrony wolności wypowiedzi krytykę polityki migracyjnej państwa²⁷.

Wydaje się zatem, że przeważające jest podejście w znaczny sposób asekuracyjne i prowolnościowe, niedecydujące się na stosowanie instrumentów demokracji walczącej. „Miękkimi” instrumentami, wskazywanymi jako alternatywa dla sądowych zakazów, są również działania monitorujące, takie jak doroczne raporty dotyczące działalności organizacji o charakterze skrajnym²⁸. Czy jednak są to środki adekwatne w obliczu obecnie narastających napięć i polaryzacji, jak również rosnących zagrożeń ze strony ruchów skrajnych? Jak wskazuje Michaela Hailbronner²⁹, w Niemczech obecnie funkcjonuje całe spektrum poglądów prawnych na kwestię delegalizacji partii i ruchów

22 Regulacje adekwatne dla tego obszaru zostały opisane szczegółowo w zestawieniu przygotowanym przez niemiecki Federalny Trybunał Konstytucyjny: Federalny Trybunał Konstytucyjny Republiki Federalnej Niemiec (Bundesverfassungsgericht), *Proceedings for the Prohibition of a Political Party*, https://www.bundesverfassungsgericht.de/EN/The-FederalConstitutionalCourt/TypesOfProceedings/ProceedingsForThe-ProhibitionOfAPoliticalParty/proceedingsforthe prohibition of a political party_node.html (dostęp: 27.02.2026 r.).

23 Niemiecki kodeks karny (Strafgesetzbuch – StGB) z 15.05.1871 r. (BGBl. I s. 1277, ze zm.).

24 Dalsze przepisy konstytucyjne i prawa powszechnego również mają na celu ochronę wolnego porządku demokratycznego i rozszerzają klasyczny katalog przepisów dotyczących demokracji bojowej. Wśród nich znajduje się raczej symboliczne prawo do oporu „przeciwko każdej osobie dążącej do zniesienia porządku konstytucyjnego”, a także tzw. klauzula wieczności, chroniąca przed zmianami istotne elementy wolnego porządku demokratycznego.

25 Bundesverfassungsgericht (Federalny Trybunał Konstytucyjny Republiki Federalnej Niemiec), Beschluss der 3. Kammer des Ersten Senats vom 31.05.2022 r., 1 BvR 98/21, Rn. 1–19, https://www.bundesverfassungsgericht.de/SharedDocs/Entscheidungen/DE/2022/05/rk20220531_1bvr009821.html (dostęp: 27.02.2026 r.).

26 Bundesamt für Verfassungsschutz (Federalny Urząd Ochrony Konstytucji Niemiec), *Brief Summary 2024 Report on the Protection of the Constitution: Facts and Trends*, 2025, https://www.verfassungsschutz.de/SharedDocs/publikationen/EN/reports-on-the-protection-of-the-constitution/2025-06-brief-summary-2024-report-on-the-protection-of-the-constitution.pdf?__blob=publicationFile&v=6 (dostęp: 27.02.2026 r.).

27 Szczegółowo, na temat różnych aspektów tych decyzji, zob. *Verfassungsblatt* 2024/7 (lipiec 2024), Verfassungsblog (zbiorczy numer miesięczny), https://verfassungsblog.de/wp-content/uploads/2025/06/VerfBlatt_Jul24-695.pdf (dostęp: 27.02.2026 r.).

28 Bundesamt für Verfassungsschutz (Federal Office for the Protection of the Constitution), *Brief Summary 2024 Report on the Protection of the Constitution: Facts and Trends*, prezentowany 10.06.2025 r., https://www.verfassungsschutz.de/SharedDocs/publikationen/EN/reports-on-the-protection-of-the-constitution/2025-06-brief-summary-2024-report-on-the-protection-of-the-constitution.pdf?__blob=publicationFile&v=6. Bundesamt für Verfassungsschutz (dostęp: 27.02.2026 r.).

29 M. Hailbronner, *Wehrhafte Demokratie light oder doch Verbotsverfahren?*, *Verfassungsblog: On Matters Constitutional*, 31.03.2024 r., <https://verfassungsblog.de/wehrhafte-demokratie-light-oder-doch-verbotsverfahren/> (dostęp: 27.02.2026 r.).

politycznych. Jedną z opcji zasadniczo odrzuca zakaz działalności takich form stowarzyszeń jako niedemokratyczny i stanowiący formę „elitarnego cenzury” ruchów popieranych przez różne grupy społeczeństwa. Inni wskazują, że zakaz działalności partii nie eliminuje źródła problemu, jakim są coraz bardziej rozpowszechnione w społeczeństwie prawicowe poglądy autorytarne. Z drugiej strony są zaś ci, którzy domagają się restrykcyjnego stosowania zakazu działalności partii w celu powstrzymania przejścia władzy przez siły skrajne w kolejnych wyborach.

4. Nowe spojrzenie na demokrację walczącą: wyrok sądu w Rumunii

Obserwowany w wielu wymiarach kryzys wartości demokratycznych i podważanie przez niekiedy nie do końca możliwe do zidentyfikowania siły demokratycznego porządku państw wymuszają poszukiwanie nowych, dopasowanych do dzisiejszej rzeczywistości instrumentów demokracji walczącej. Zagadnienie to jest bardzo szerokie i wymaga osobnego omówienia. W tym miejscu warto jedynie zasygnalizować, że środki pozostające poza zakresem tradycyjnych metod demokracji walczącej powinny i mogą być rozpatrywane w jej kontekście, jeśli jako ich kluczową cechę wskażemy skutek w postaci przeciwdziałania siłom antydemokratycznym. Jednym z takich innowacyjnych środków może być rozporządzenie Parlamentu Europejskiego o Rady (UE) 2022/2065 z 19.10.2022 r. w sprawie jednolitego rynku usług cyfrowych oraz zmiany dyrektywy 2000/31/WE³⁰. Rozszerzające rozumienie koncepcji demokracji walczącej w kontekście przeciwdziałania szkodliwym skutkom funkcjonowania mediów społecznościowych znalazło swój wyraz właśnie w postaci przyjęcia DSA w 2022 r. Rozporządzenie w sprawie jednolitego rynku usług cyfrowych przewiduje potencjalnie daleko idące środki, w tym niezwykle dotkliwe pod względem finansowym kary, m.in. za działania właścicieli mediów społecznościowych, które powodują naruszenie demokratycznych wartości, do których zaliczyć można również przeciwdziałanie wszelkim formom rasizmu i ksenofobii³¹.

Jednak najszerzej obecnie dyskutowany i najbardziej kontrowersyjny instrument „nowej” demokracji walczącej został zastosowany w Rumunii. Jest to zapadła w kontekście zagrożeń ze strony mediów społecznościowych i Internetu decyzja Trybunału Konstytucyjnego Rumunii³², który unieważniając pierwszą turę wyborów prezydenckich z 2024 r., orzekł, że cały proces wyborczy został zasadniczo zafalszowany i zmanipulowany, w wyniku czego podstawowe standardy wolnych i uczciwych wyborów zostały naruszone. Po odtajnieniu 4.12.2024 r. dokumentów przedstawionych Najwyższej Radzie Obrony Narodowej Trybunał zbadał raporty wywiadowcze Ministerstwa Spraw Wewnętrznych – Generalnej Dyrekcji Ochrony Wewnętrznej, Służby Wywiadu Zagranicznego, Rumuńskiej Służby Wywiadowczej oraz Specjalnej Służby

Telekomunikacyjnej. Na podstawie informacji zawartych w tych dokumentach stwierdził, że w całym procesie doszło do wielu nieprawidłowości i naruszeń przepisów wyborczych, które zakłóciły wolny i uczciwy charakter głosowania, równość szans między konkurentami wyborczymi oraz przejrzystość i legalność finansowania kampanii wyborczej. W związku z tym uznał, że nie zostały zachowane podstawowe zasady prawa wyborczego. W uzasadnieniu Trybunał wskazał, że zwycięzca I tury – radykalnie prawicowy Călin Georgescu – dopuścił się manipulacji poprzez wykorzystanie nieprzejrzystych i naruszających ordynację wyborczą technologii cyfrowych oraz sztucznej inteligencji w prowadzeniu kampanii.

Pierwsza poważna nieprawidłowość stwierdzona przez Trybunał dotyczyła naruszenia swobody głosowania, gwarantowanej przez art. 81 ust. 1 rumuńskiej konstytucji³³, który wymaga, aby Prezydent był wybierany w wyborach powszechnych, równych, bezpośrednich, tajnych i wolnych³⁴. Trybunał uznał, że proces wyborczy został przeprowadzony w sposób, który wpłynął na możliwość swobodnego wyrażania woli przez wyborców. Było to spowodowane zakrojoną na szeroką skalę kampanią dezinformacyjną, w ramach której jeden z kandydatów korzystał z agresywnych strategii promocyjnych, omijających krajowe przepisy wyborcze i wykorzystujących algorytmy platform mediów społecznościowych. Druga nieprawidłowość dotyczyła zmiany biernego prawa wyborczego poprzez naruszenie zasady równych szans konkurentów wyborczych, chronionej przez art. 37 rumuńskiej konstytucji. Trybunał zauważył, że technologie cyfrowe i sztuczna inteligencja zostały wykorzystane w sposób manipulacyjny na korzyść jednego kandydata, co spowodowało oczywistą nierówność między konkurentami. Trybunał podkreślił, że wykorzystanie narzędzi cyfrowych i sztucznej inteligencji w kampaniach wyborczych musi być przejrzyste, aby zachować integralność i bezstronność wyborów. Brak przejrzystości uniemożliwia wyborcom wyrobienie sobie świadomej opinii o kandydatach i może prowadzić do manipulacji dotyczącej tożsamości, jakości lub intencji uczestników wyścigu wyborczego. Trzecia kategoria naruszeń wskazanych w orzeczeniu dotyczyła naruszeń przepisów dotyczących finansowania kampanii wyborczej.

Można zatem wskazywać, że w ten bardzo bezpośredni i drastyczny sposób najwyższy sąd konstytucyjny państwa obronił podstawowe zasady systemu demokratycznego, zaatakowane przez pochodzące z zewnątrz manipulacje, wprost decydujące o losach politycznych kraju.

Decyzja ta z pewnością stanowi kamień milowy w rumuńskim orzecznictwie konstytucyjnym, będąc pierwszym unieważnieniem wyborów prezydenckich z powodu manipulacji cyfrowej, dezinformacji i naruszeń przejrzystości finansowania kampanii wyborczej³⁵. Podkreśla rolę Trybunału Konstytucyjnego jako strażnika integralności demokracji i stanowi

30 Dz.Urz. UE L 277, s. 1, ze zm. – dalej DSA.

31 T. Enarsson, *Navigating Hate Speech and Content Moderation under the DSA: Insights from ECtHR Case Law*, „Information & Communications Technology Law” 2024/3(33), s. 384–401.

32 Trybunał Konstytucyjny Rumunii (Curtea Constituțională a României), decyzja nr 32 z 6.12.2024 r. w sprawie unieważnienia procesu wyborczego dotyczącego wyboru Prezydenta Rumunii w 2024 r., Monitorul Oficial al României, Część I, nr 1231 z 6.12.2024 r.

33 Konstytucja Rumunii, przyjęta 21.11.1991 r., zmieniona ustawą konstytucyjną z 18.10.2003 r., Monitorul Oficial al României, nr 767 z 31.10.2003 r.

34 Szczegółowa analiza R. Viorescu, D. Varela, *Constitutional Analysis of the Judgment of the Constitutional Court of Romania No. 32/2024 Annuling the Presidential Elections*, „European Journal of Law and Public Administration” 2024/2(11), s. 243–260.

35 Co ważne i interesujące, Europejski Trybunał Praw Człowieka w swoim ostatecznym postanowieniu wydanym 6.03.2025 r. uznał skargę Georgescu za niezasadną. Decyzja ETPC z 6.03.2025 r., 37327/24, Călin Georgescu przeciwko Rumunii, HUDOC.

precedens dla rozwiązywania problemów związanych z technologiami cyfrowymi w kontekście wyborczym. Budzi jednak również kontrowersje. Jak wskazuje ekspert Ośrodka Studiów Wschodnich w Warszawie, orzeczenie jest problematyczne, ponieważ „Podważa ono podjętą przez tę samą instytucję 2 grudnia decyzję o uznaniu I tury wyborów. Orzeczenie o unieważnieniu wydano bardzo późno – zaledwie na dwa dni przed II turą (w momencie ogłoszenia go oddano już 37 tys. głosów w komisjach zagranicznych) – na podstawie wniosków odwoławczych, złożonych już po upływie terminu składania odwołań. Sądowi zarzuca się też polityczny charakter werdyktu”³⁶. Wskazuje się również na powtarzający się w dyskusji nad demokracją walczącą argument: unieważnienie wyborów wzmocni narastającą w kraju od lat niechęć do partii głównego nurtu oraz radykalną i antysystemową prawicę. Jak słusznie podsumowuje Alina Carrozzini, postawę Trybunału Konstytucyjnego należy traktować jako ostateczną próbę zapobieżenia dalszemu osłabieniu praworządności w Rumunii³⁷. Skala ingerencji w wybory w Rumunii z pewnością wymagała szybkiej interwencji i podjęcia działań w celu ochrony demokracji. Interwencja tego rodzaju może jednak w dłuższej perspektywie zostać uznana za przynoszącą skutki odwrotne do zamierzonych. Taki jest jednak koszt stosowania środków demokracji walczącej wbudowany w samą naturę tej koncepcji.

5. Podsumowanie

Kluczowym elementem dla podjęcia próby współczesnej redefinicji koncepcji demokracji walczącej jest ustalenie, że wszystkie mechanizmy, które charakteryzujemy jako wchodzące w jej skład, muszą odpowiadać dzisiejszym uwarunkowaniom społecznym, politycznym i prawnym, z uwzględnieniem globalnego, a nie jedynie regionalnego czy krajowego kontekstu. Tradycyjne metody demokracji walczącej były nakierowane na kontekst i sytuację istniejącą bezpośrednio po II wojnie światowej oraz, choć w zdecydowanie mniejszym stopniu, na uwarunkowania sprawiedliwości okresu przejściowego (*transitional justice*) po upadku komunizmu w Europie Środkowej i Wschodniej³⁸. W tamtych czasach niebezpieczeństwo powrotu do opresyjnych i brutalnych systemów politycznych było namacalne i oczywiste. Jednak ich powrót do władzy dziś jest bardzo mało prawdopodobny, choć skala i rodzaj innych zagrożeń dla demokracji wydają się stale rosnąć.

Populistyczny zwrot w Europie Środkowej i Wschodniej w ostatnich latach był celowo skierowany przeciwko demokratycznym zasadom i wartościom. Być może Jan-Werner Müller najlepiej wyraził powody łatwości, z jaką osłabiono te bariery bezpieczeństwa, dążąc do erozji demokracji: aby środki demokracji walczącej mogły być wdrażane w sposób skuteczny, poparcie dla nich wymaga konsensusu wśród najsilniejszych aktorów obrotu politycznego i społecznego (w tym w szczególności partii politycznych głównego nurtu) co do tego, jakie

są rzeczywiste zagrożenia dla demokracji. Jednak w sytuacji silnej polaryzacji i niestabilności politycznej, którą obserwujemy obecnie w wielu demokracjach europejskich (i nie tylko), brak takiego konsensusu uniemożliwia wprowadzenie i właściwe egzekwowanie instrumentów demokracji walczącej³⁹.

Jednocześnie w państwach takich jak Niemcy tradycyjne metody demokracji walczącej postrzegane są nadal jako sposób radzenia sobie z aktualnymi wyzwaniami, choć ich stosowanie obarczone jest choćby ryzykiem uznania, że cenzuruje się środowiska określonej opcji politycznej. Jednak to zakazy działalności partii politycznych umożliwiłyby podjęcie zdecydowanych działań, na podstawie których możliwe byłoby nałożenie dalszych sankcji na osoby odpowiedzialne za szerzenie antydemokratycznych ideologii. Nie wszystkie zakazy działalności partii są skuteczne, to oczywiste, i niekiedy lepsze okazują się środki *stricte* polityczne. Jednak wiele przemawia za tym, aby nie wykluczać z góry stosowania „broni atomowej” w postaci zakazu działalności partii jako kroku „niedemokratycznego” lub „bezcelowego”.

Jednocześnie różne przepisy prawa i regulacje z obszaru demokracji walczącej w wielu krajach (a w szczególności te ogłoszone w nowych konstytucjach w postkomunistycznych państwach Europy Środkowej i Wschodniej) były przez dekady niedostatecznie egzekwowane, i nie są zatem traktowane z należytą powagą⁴⁰. Przykładem może być bardzo ograniczone stosowanie właściwych przepisów i sądowa interpretacja przypadków szerzenia mowy nienawiści. Dzieje się tak z wielu przyczyn. Może być to m.in. uwarunkowane różnymi, w zależności od kraju, czynnikami natury zarówno prawnej, jak i kulturowej, apatia sądów w obliczu różnych ruchów antydemokratycznych. Może być to jednak również racjonalna obawa przed zbyt restrykcyjnym ograniczaniem praw i wolności, o których przywrócenie państwa tego regionu tak usilnie walczyły.

Dlatego nadal, a być może obecnie w coraz bardziej widoczny sposób, stoimy przed wyzwaniem udzielenia trafnych odpowiedzi na następujące pytania:

- 1) jeśli demokracja walcząca ma pozostać w arsenale narzędzi demokracji konstytucyjnych, które instytucje oferują najlepsze gwarancje jego bezstronnego i skutecznego egzekwowania (sądy powszechne, trybunały konstytucyjne, parlamenty, organy równościowe). Innymi słowy: kto może być najlepszym strażnikiem demokracji;
- 2) kim są i do czego dążą dziś najbardziej niebezpieczni wrogowie demokracji;
- 3) co można uznać za integralne części systemu demokratycznego w dzisiejszym kontekście.

Niniejszy artykuł nie aspirował do udzielenia tak złożonych odpowiedzi. Jednak sposób, w jaki ostatecznie odpowiemy na te pytania, będzie decydujący również dla przyszłego rozumienia samej demokracji walczącej, niemal 100-letniej już koncepcji, i stosowania proponowanych przez nią środków i metod zwalczania praktyk antydemokratycznych⁴¹.

36 K. Calus, *Rumunia: Sąd Konstytucyjny unieważnia wybory prezydenckie*, Analizy OSW, 9.12.2024 r., <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2024-12-09/rumunia-sad-konstytucyjny-uniewaznia-wybory-prezydenckie> (dostęp: 27.02.2026 r.).

37 A. Carrozzini, *Shooting Democracy in the Foot?: The Romanian Constitutional Court's Annulment of Presidential Elections*, *Verfassungsblog: On Matters Constitutional*, 13.12.2024 r., <https://verfassungsblog.de/shooting-democracy-in-the-foot/> (dostęp: 27.02.2026 r.).

38 Na ten temat w szczególności *Militant Democracy...*, red. A. Malkopoulou, A.S. Kirshner.

39 J.-W. Müller, *Militant Democracy and Constitutional Identity* [w:] *Comparative Constitutional Theory*, red. G. Jacobsohn, M. Schor, Cheltenham–Northampton 2018.

40 A. Sajó, *Militant Democracy*, The Hague 2004.

41 Na temat innych jeszcze aspektów postulowanej redefinicji zob. J.-W. Müller, *A „Practical Dilemma Which Philosophy Alone Cannot Resolve”? Rethinking Militant Democracy: An Introduction*, „Constellations” 2012/4, s. 536–539.

Abstract

prof. Aleksandra Gliszczyńska-Grabias⁴²

Polish Academy of Sciences, Institute of Law Studies, Poznań
Human Rights Centre, Poland
(ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0578-6669>).

“Old” and “New” militant democracy as one of the European values

Keywords: militant democracy, prohibition of abuse of rights, political parties, freedom of expression, freedom of association, Federal Republic of Germany, Constitutional Court of Romania

The concept of militant democracy (also known as defensive democracy) and its practical application is now an integral part of the democratic system of government in Europe. Proposed by Karl Loewenstein, a Jewish lawyer and political scientist who fled Nazi Germany, the concept described the “security measures” that the state should adopt to defend itself against enemies of democracy who seek to destroy the democratic legal order using the very instruments of that order. These security measures included primarily legal provisions allowing restricting certain rights and freedoms of individuals and groups, as well as a whole range of political instruments developed over the decades since the end of World War II to prevent anti-democratic forces from seizing power.

However, militant democracy concept has also faced fundamental controversies and challenges from the outset regarding the way democracy, without undermining its democratic character, can protect itself against those who seek to destroy it. Using Loewenstein’s own metaphor, the question should be asked how democracy can refrain from democratic fundamentalism which turns the mechanism of democracy into the Trojan horse by which the enemy enters the city.

This article presents introductory reflections on possible directions for the necessary redefinition of this concept, taking into account the inseparable relationships between the political, social, and legal layers within contemporary democracies. The first part identifies the “old” and “new” enemies of democracy. Next, the case of Germany is discussed as a country grappling with political and legal dilemmas surrounding the banning of far-right parties. The next section presents selected innovative instruments of militant democracy. The article concludes with a summary.

Bibliografia/References

Bourne A.K., Casal Bértoa F., *Mapping „Militant Democracy”: Variation in Party Ban Practices in European Democracies (1945–2015)*, „European Constitutional Law Review” 2017/2(13).

Bourne A., *Party Bans as an Instrument of Militant Democracy: Under What Conditions Do Democracies Actually Ban Parties in*

Practice, Roskilde University, referat wygłoszony podczas 2018 *Joint Sessions of Workshops* organizowanych przez European Consortium for Political Research (ECPR), Nicosia, <https://ecpr.eu/Events/Event/PaperDetails/38106> (dostęp: 27.02.2026 r.).

Cajani L., *Legislating History: The European Union and Denial of International Crimes [w:] Law and Memory: Towards Legal Governance of History*, red. U. Belavusau, A. Gliszczyńska-Grabias, Cambridge 2017.

Carrozzini A., *Shooting Democracy in the Foot?: The Romanian Constitutional Court’s Annulment of Presidential Elections*, *Verfassungsblog: On Matters Constitutional*, 13.12.2024 r., <https://verfassungsblog.de/shooting-democracy-in-the-foot/> (dostęp: 27.02.2026 r.).

Całus K., *Rumunia: Sąd Konstytucyjny unieważnia wybory prezydenckie*, *Analizy OSW*, 9.12.2024 r., <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2024-12-09/rumunia-sad-konstytucyjny-uniewaznia-wybory-prezydenckie> (dostęp: 27.02.2026 r.).

Enarsson T., *Navigating Hate Speech and Content Moderation under the DSA: Insights from ECtHR Case Law*, „Information & Communications Technology Law” 2024/3(33).

Hailbronner M., *Wehrhafte Demokratie light oder doch Verbotsverfahren?*, *Verfassungsblog: On Matters Constitutional*, 31.03.2024 r., <https://verfassungsblog.de/wehrhafte-demokratie-light-oder-doch-verbotsverfahren/> (dostęp: 27.02.2026 r.).

Issacharoff S., *Fragile Democracies: Contested Power in the Era of Constitutional Courts*, Cambridge 2015.

Kirshner A.S., *A Theory of Militant Democracy: The Ethics of Combatting Political Extremism*, New Haven–London 2014.

Kmiecik Z., *Militant democracy – problem recepcji doktryny Karla Loewensteina*, „Państwo i Prawo” 2025/6.

Loewenstein K., *Militant Democracy and Fundamental Rights*, cz. I–II, „The American Political Science Review” 1937/(3–4) XXXI.

Macklem P., *Militant Democracy, Legal Pluralism, and the Paradox of Self-Determination*, „International Journal of Constitutional Law” 2006/3(4).

Militant Democracy and Its Critics: Populism, Parties, Extremism, red. A. Malkopoulou, A.S. Kirshner, Edinburgh 2019.

Müller J.-W., *„A Practical Dilemma Which Philosophy Alone Cannot Resolve”? Rethinking Militant Democracy: An Introduction*, „Constellations” 2012/4.

Müller J.-W., *Militant Democracy and Constitutional Identity [w:] Comparative Constitutional Theory*, red. G. Jacobsohn, M. Schor, Cheltenham–Northampton 2018.

Sadurski W., *A Pandemic of Populists*, Cambridge 2022.

Schedler A., *Rethinking Democratic Subversion [w:] The Routledge Handbook of Autocratization*, red. A. Croissant, L. Tomini, London–New York 2024.

Shany Y., Fuchs A., *Disqualification of Knesset Lists and Candidates: Q&A*, The Israel Democracy Institute, aktualizacja: wrzesień 2022, <https://en.idi.org.il/articles/29669> (dostęp: 27.02.2025 r.).

The “Militant Democracy” Principle in Modern Democracies, red. M. Thiele, London–New York 2009.

Viorescu R., Varela D., *Constitutional Analysis of the Judgment of the Constitutional Court of Romania No. 32/2024 Annulling the Presidential Elections*, „European Journal of Law and Public Administration” 2024/2(11).

⁴² This article is based on research carried out as part of the SONATA BIS research project financed by the National Science Centre (Militant Democracy: Friend or Foe of Democracy in Europe? Rethinking the Century-Old Concept, 2023/50/E/HS5/00442).